

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2016**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն -	բ. գ. թ., պրոֆեսոր (<i>նախագահ</i>)
Ասատրյան Գառնիկ -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել -	բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն -	բ.գ.թ., դոցենտ
(<i>համարի պատասխանատու</i>)
Ոսկանյան Վարդան -	բ.գ.թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր -	պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա -	բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹԻՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅՈՒՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
 ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
 ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
 ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
 1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
 ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
 ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
 ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
 ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
 ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
 ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
 ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
 ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
 ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
 ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
 ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
 ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
 ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
 ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
 ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ¹

Բանալի բառեր՝ Համշեն, հիշատակարան, գրիչ, ձեռագիր, մշակութային կենտրոն, հայկական իշխանություն

Համշեն գավառը XV-XVII դարերում եղել է հայոց հոգևոր և գրչության կենտրոններից մեկը, ուր ստեղծվել են բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր: Դրանցից մի քանիսը փրկվել և պահպանվել են մինչ օրս: Ձեռագրերը գտնվում են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի մատենադարանում, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության և Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի գրադարաններում և Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրապահոցում: Այս մատյանները ժամանակին արժևորել են ակադ. Լ. Խաչիկյանը² և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Հ. Տաշյանը³:

Սույն հոդվածում փորձել ենք ի մի բերել Համշենում գրված ձեռագրերի հիշատակարանները՝ հրատարակելով մեր ձեռքի տակ եղած այն հատվածները, որոնք վերոնշյալ ուսումնասիրողները մասամբ կամ հատվածաբար են ներկայացրել: Հիշատակարաններում տեղ գտած բացառիկ տեղեկությունները ենթարկել ենք պատմաբանասիրական քննության, որը հնարավոր

* *Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ: Էլ. փոստ՝ lsahakyan@ysu.am*

¹ Սույն հոդվածի նյութն ուսումնասիրվել է Գիտական գիտատեխնիկական և գործունեության պայմանագրային թեմայի շրջանակում (Տրապիզոնի նահանգի իսլամացված հայության ներկա վիճակը (ժողովրդագրությունը և ազգային ինքնագիտակցության դրսևորումները), ծածկագիր՝ 15T-6A153 lsahakyan@ysu.am

² Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1969, N 2, էջ 133-134:

³ Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, հ. Բ, 1980, էջ 65-73:

րություն է ընձեռել որոշակի պատկերացում կազմել XV-XVI դարերում Համշենի բնակչության զբաղմունքի, լեզվական վիճակի, հոգևոր-մշակութային, քաղաքական կյանքի, մասին:

Համշենում գրված և ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարանները կարևոր տեղեկություններ են հայտնում XV-XVII դարերում այս գավառում գործող **Սուրբ Խաչիկ հոր** (կամ **Խաչեքարի**), **Խուժկա** և **Քոշտենց** վանքերի, ինչպես նաև Համշենի հայկական իշխանության մասին: Հիշատակարանները, ի տարբերություն անհատ հեղինակների գրած պատմությունների, ունեն առավելություններ, քանի որ հիշատակագիրներն իրենց գրանցած դեպքերի ժամանակակիցն ու ականատեսն են և նրանց հաղորդած տեղեկությունները հավաստի են⁴: Այս աղբյուրները երբեմն հաղորդում են այնպիսի տեղեկություններ, որոնք տեղ չեն գտել պատմիչների երկերում: Դարերի ընթացքում մշակված հիշատակարանների շարադրման ձևի համաձայն ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչն ավանդաբար նշում է ժամանակը, վայրը, պատվիրատուի, ստացողի և ձեռագրի գրման ու ծաղկման հետ անմիջական առնչություն ունեցող անձնավորությունների անունները, մի հանգամանք, որ ինչպես նկատում է Հ. Փափազյանը, հաճախ կաշկանդել է գրիչներին և հիշատակարանների միօրինակ բովանդակության պատճառ դարձել: Բայց նաև հանդիպում են անվանի գրիչներ, որոնք խախտելով ավանդույթը՝ առանձին դեպքերում, և հատկապես գրչության ժամանակն ու հանգամանքները նկարագրելիս ընդարձակել են հիշատակարանը և թողել չափազանց արժեքավոր մանրամասնություններ՝ անգնահատելի ծառայություն մատուցելով հետագա սերունդներին⁵:

⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս I, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1955, էջ V:

⁵ Տե՛ս Հ. Փափազյանի գրախոսականը, «ԺԵ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ի հատոր Ա, «Հասարակական գիտություններ», ՀՍՍՌ գիտություններն ակադեմիայի տեղեկագիր, Երևան, 1956, էջ 115:

Համշենի տարածքը համընկնում է V-VI դարերում հայ պատմիչների երկերում նշված Խաղտիք գավառի մի մասին: Որպես Համամաշեն՝ այս գավառն առաջին անգամ հիշատակվում է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն»⁶ և Ղևոնդի «Պատմություն»⁷ գրքերում: Ցավոք, հետագա դարերի պատմագիրները Համշեն գավառի մասին որևէ տեղեկություն չեն թողել: Առհասարակ, Համշեն գավառի վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները սակավ են, իսկ XV-XVII դարերի հիշատակարաններում տեղ գտած վկայությունները հնարավորություն են ընձեռում որոշ չափով լրացնելու այդ բացը:

Մեզ հասած առաջին հիշատակարանը գրվել է 1422թ. Համշենի **Քոշտենց** վանքում: Այս ձեռագիրը (**N 1617**) պահվում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի գրատանը: Գրիչ Խաչատուրը հայտնում է, որ իր այս ձեռագիրն ընդօրինակում է *«ի խնդրո պարոնաց պարոն Առաքելին»*՝ Առաքել իշխանի խնդրանքով: Միևնույն ձեռագրի հիշատակարանում 1425 թվականին գրիչ Խաչատուրն ավելացնում է, որ Համշենի իշխանն Առաքելի որդի Դավիթն էր: Ինչպես վկայում է գրիչը, Առաքել իշխանի պատվերով ձեռագրում ընդգրկել է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը», իսկ Դավիթ իշխանի պատվերով նույն ձեռագրում ավելացրել է «Վասն թագաւորելոյ Թեոդոսի» խորագրով առասպելական մի պատմություն⁸:

«Գրեցաւ գիրքս, որ կոչի ասացուածք ձեռամբս մեղաւոր ու անարժան Խաչատուր արեղի, յաղագս խնդրոյ պարոն պարոնաց պարոն Դաւթի, զոր տէր աստվուծ վայել տա իւրեն, ամէն: Գրիս պակասութեանն մի մեղադրէք, զի կար մեր այսչափ էր. զթվական Հայոց ՊՀԴ. (1425): մեհեկի ԺԸ, գրեցաւ գիրքս ի դրան սուրբ Աստուածածնին, որ կոչի Քոշտենց վանք ի գավառն ի

⁶ Յ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 284: Տե՛ս նույնի՝ աշխարհաբար թարգմ.՝ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 113:

⁷ Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 167-169:

⁸ Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, էջ 126:

Համշինու, հայրապետութեանն տէր Պաղոսի, թագաւորութեանն Սքանթար պակին, պարոնութեանն պարոն Դաւթի, յեպիսկոպոսութեանն տէր Սարգսին: Տէր աստուած՝ Յիսուս Քրիստոս ողորմեա գրողաց, կարդացողաց և լսողաց, ամեն»⁹:

Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող թիվ N 7263 «Մաշտոցի» հիշատակարանում՝ գրված 1440 թվականին, գրիչ արեղա Աստվածատուրն ընդգծում է, որ ձեռագիրը պատրաստում է Սուրբ Աստվածածնի հովանու ներքո **Համշենի Խուժկա վանքում**, պարոն Դավթի օրոք:

«...Արդ, ի յանկ ելեալ աւարտեցաւ Մաշդոցս ձեռամբ անիմաստ և անարհեստ գրչի Աստուածատուր արեղի ի գավառիս, որ կոչի Համշէն, և ի վանքս Խուժկա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և կենսակիր աստուածընգալ սուրբ Նշանացս, ի թուականութեանս յաբեթական տումարիս ՊՁԹ. (1440), հոռի ամսոյ Բ (2), ի պարոնութեանն պարոն Դաւթի և դեռաբոյս գաւակին իւրոյ պարոն Վարդին, զոր աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ, ամէն»¹⁰:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող N 3701 ձեռագրի 1460 թվականին գրված մի հիշատակարանում, որի հեղինակի անունն անհայտ է, նկարագրվում է Համշենի իշխանության դժվարին դրությունը, և թե ինչպես իշխան Վարդի երիտասարդ որդի Վեքեն (ըստ Լ. Խաչիկյանի վերականգնման՝ Վիգեն) գերի է ընկնում Շահալի անունով մեկին և հանձնվում Սոփուին (կըզըլբաշներին)¹¹:

⁹ Ձեռ. հ^մ 1617, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի գրատուն (այսուհետ՝ ԵՊՀԳ), տե՛ս նաև՝ ՄԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս III, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 365:

¹⁰ ՄԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս I, էջ 510: Ձեռ. հ^մ 7263, Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթարյան, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, իմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, ՀԳԱ հրատ., Երևան, 1970, էջ 495-496: Տես ձեռ. նկարագրությունը նույն տեղում:

¹¹ Ձեռ. հ^մ 3701, ԵՊՀԳ:

«Եւ յայսմ ամի զՎեքե մանուկն, զորդի պարոն Վարդին, զտերն Համշինու ըմբոնեաց Շահային, եւ ետ ի ձեռն Սօֆուն, որ Շեխ կոչէին»¹²:

Համշենի իշխանության վախճանի մասին է պատմում Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող N 7638 ձեռագիր «Ավետարանի» հիշատակարանը: Համշեն գավառի հարևանությամբ գտնվող Սպեր գավառի Կոնկա գյուղում 1489թ. գրիչ Գրիգորն արձանագրում է հետևյալը.

«...Ձորոյ տեսեալ պայծառութիւն Աւետարանիս այս **Գրիգոր երէցս** և ետ գեղափարել զսա ի ձեռն քահանայի անարժան Մարկաւազի և փանաքի գրչի, և ժամանակս վերջին, որ էր թուականս Հայոց ՋԼԸ (1489), ի վերադիտողութեան Հայոց տեառն Սարգսի և Յոհաննէսի, և վերակեցութեանն Գրիգոր վարդապետի, և իշխանութեանն պարոն Դաւթի, որ տէր էր Համշենի, զոր եղն պանդխտանալ նմա և բնակել ի երկիրս Մպերու, ի յազգէն չիթախին¹³, զոր շատ քրիստոնեա իշխանք և թագաւորք պանդուխտ եղեն ի զաւտարութիւն ի ձեռաց նոցա, զորոց զսուրս նոցա աստուած խորտակեցէ ամենազարաջովն իւրով, ամէն:

Ձոր եւ մեղսամած և անիմաստս գրիչս գրեցի զսա ի պանդխտութեան մերում ի երկիրս Մպերու, ի գեաւղս Կորնկանց, ընդ հովանեաւ սրբոյն Դաւթի իշխանութեանն տաճկաց Դատային, և սուլթանութեանն Եաղուպին, որ տիրէր տանս Արևելից: Արդ, խնդրեմք ի ձեզնէ հեղինակէ և արեւեսապատում եկեղեցոյ մանկունք, որք զաստուածային պտղոցն խորհրդի գիտէք ճարակել, հորժամ ի ձեռն առել զփափաքելի սուրբ Աւետարանս ի ձեռում անզրբաւելի ուրախութիւնդ, յիշեսջիք զստացող զսորա զԳրիգոր երէց, և զկողակիցն իւր զՇահանուշն, և զմայրն իւր զԳուլիշատն, և զհայրն իւր զտէր Առաքելն, և զդուստրն իմ զՄէլիքն, և

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³ Հայկական ձեռագրերում, չիթաղ ասելով, նկատի ունենին թուրքերին (Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, էջ 130):

գուստերքն իմ զԾերոն, և զԿարապետն, և զԱռաքելն, և զԱլեքսն, և զամենայն արեն մերձաւորքն իմ, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշատակել զմեղապարտ գրիչս զքահայնայ Մարկաւագս, և զճնաւդն իմ ըստ հոգոյ զտէր Յովսէփն, և զմարմնոյ զՌըստագէտն, և զմայրն իմ զԵղիսաբէթն, և զանաւրինաց կատարեալն սրով զհաւրեղբարն իմ զԽաչատուրն, և աստուած զձեզ յիշէ յիւրում զալստեանըն, ամէն:

Բ

Ստացող՝ Գրիգոր

Մի որ իշխեսցէ յորդոց իմոց և ի մերձաւորաց ծախելով կամ գրաւ դնելով կամ ի բաժինք արկանելով, այլ ով որ յորդոց իմոց և ի թոռանց կարգաւոր լիցի՝ ի ձեռս նորա լինի, յիշատակ ինձ և կողակցին իմոյ Շահանուշին»¹⁴:

Բոլորագիր և մանրանկարներով ծաղկած վերոբերյալ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ երբ Համշենն անցնում է օսմանցիների ձեռքը, 1489թ. Համշենի տեր պարոն Դավիթը պարտություն է կրում թուրքերից և շատ թվով քրիստոնյա իշխանների հետ ստիպված հեռանում է իր բնօրրանից և հաստատվում Սպերում: Ինչպես գրում է Լ. Խաչիկյանը, 1478-1490-ական թթ., Սպեր գավառը գտնվում էր դեռևս Ակ-Կոյունլու Յաղուբ փառիշահի ձեռքում, սակայն «Համշենի հայկական իշխանությունը, որպես քաղաքական ինքնուրույն միավորում, դադարեց գոյություն ունենալուց 1489 թվականից մեկ-երկու տարի առաջ՝ գրավվելով թուրքերի կողմից, որոնք այդ դեպքն արձանագրող հիշատագրի կողմից կոչված են չիթախ»¹⁵:

Աղբյուրից պարզվում է, որ այս «Ավետարանը» ստացել է Գրիգոր երեցը¹⁶: Հիշատակագիրը նույնպես Համշենից հեռացել

¹⁴ Ձեռ. հ⁴ 7638, ՄՄ, էջ 314բ, 315ա, 315բ: Տե՛ս նաև՝ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս III, էջ 470-471: Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 576:

¹⁵ Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, էջ 130:

¹⁶ Լ. Խաչիկյանն այս հիշատակարանի հրատարակած ծանոթագրության մեջ նշում է, որ շարունակությունը մինչև այս պարբերության վերջը, ինչպես և

և պանդխտության մեջ էր գտնվում Սպեր գավառի Կոնկա գյուղում: Գրիչը հիշում է իր աղջկա և տղաների, ստացող Գրիգոր երեցի կնոջ և ծնողների անունները, լեզվական փաստեր, որոնք որոշակի պատկերացում են տալիս 15-16-րդ դարերում Համշեն գավառում կիրառվող հայկական անձնանունների մասին՝ «...*իշէսջիք զստացող զտրա զԳրիգոր երեց, և զկողակիցն իւր զՇահանուշն, և զմայրն իւր զԳուլիշասն, և զհայրն իւր զտէր Առաքելն, և զդուստրն իմ զՄէլիքն, և զուստերքն իմ զՏերոն, և զԿարապետն, և զԱռաքելն, և զԱլէքսն...*», իմ ըստ հոգոյ զտէր Յովսէփն, և զմարմնոյ զՌըստագէսն, և զմայրն իմ զԵղիսաբեթն (ընդգծումը մերն է-Լ. Ս.)»¹⁷: Աղբյուրում նշված *Ռըստագէս* անձնանունն Արիստակէս անվան բարբառային տարբերակն է: Հայկական ձեռագրերում այս անձնանունը արձանագրվել է տարբեր ձևերով՝ *Առիստակէս, Առիստագէս, Առաստակէս, Ռստակէս, Ռըստակէս, Ըստակէս, Ուռուստակէս, Յոիսթագ*¹⁸:

Ռըստագ և *Ըրստագիսն* ձևերով անձնանունը նշվում է նաև Եղնովիտ գյուղում 1500թ. Խաչիկ հոգևորի անապատում գրիչ Կարապետի գրած «Ոսկեփորիկի» հիշատակարանում՝ ...եւ «ըՌըստագենց կալն՝ սարպնովն ու մարագովն...»¹⁹: Ինչպես պարզ է դառնում այս երկու հիշատակարանների տեղեկություններից, ամենայն հավանականությամբ գրիչ և ծաղկող Կարապետ երեցը Սպեր գավառում պանդխտության մեջ գտնվող վերոնշյալ տողերի գրչի քահանա Սարկավագի եղբայրն էր: Երկու աղբյուրում էլ գրիչները միևնույն ընտանիքի մասին են խո-

հիշատակարանի սկզբում ստացող Գրիգոր երեցի անունը գրված է այլ ձեռագրով (Տե՛ս ԺԵ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս 3, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 471):

¹⁷ ԺԵ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս 3, էջ 471:

¹⁸ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1942, էջ 277-284:

¹⁹ Ձեռ. հ^փ 170, էջ 485-486, Մխիթարյան գրադարան, Վիեննա (այսուհետ՝ ՎՄԳ): Տե՛ս նաև՝ ԺԵ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս III, էջ 288:

սում: Սարկավազը նշում է «...զծնաւղն իմ ըստ հոգոյ զտէր Յովսէփն, և զմարմնոյ զՌըստագէսն, և զմայրն իմ զԵղիսաբէթն...»: Նույն տեղեկությունը հաղորդում է գրիչ Կարապետ երեցը «... և ծնաւոց իմոց տէր Յովսէփին, և Ըոբստագիսին, և Եղիսաբէթին...»²⁰: Հովսէփին, ըստ երևութիւն, նրանց կնքահայրն էր:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Ռեստագների ընտանիքն ապրել է Համշենի Եղնովիտ գյուղում «...գեղիս մերոյ Եղնովտա...» և Խաչիկ հոր անապատում իրականացրել հոգևոր ծառայություն՝ որպէս երեց, քահանա զբաղվել է հայկական ձեռագրերի ծաղկմամբ:

Լ. Խաչիկյանը, հենվելով վերոնշյալ ձեռագրերի հիշատակարանների վրա, կազմել է Համշենի հայկական իշխանության ժառանգությունը՝ Առաքել (1406-1425), Դավիթ առաջին (1425-1440), Վարդ (1440-?), Վեքե կամ Վիգեն (1460 թվականին գերի է ընկնում), Դավիթ երկրորդ (1489 թ. կորցնում է իշխանությունը)²¹:

Չնայած տարածաշրջանի նոր քաղաքական իրադրությանը՝ 1499-1528 թթ. ընթացքում Համշենում հայ գրիչները շարունակում են իրենց բեղմնավոր գործունեությունը՝ գեղագիր գրչով գրելով և ընդօրինակելով արժեքավոր ձեռագրեր: Այդ ընթացքում Եղնովիտ (Էլեվիտ, այժմ՝ Յայլալար) գյուղի մոտակայքում ճակատ (տեղացիների խոսվածքի համաձայն՝ Ջագաթ) լեռան վրա գտնվող Խաչիկ հոր մենաստանում²² վերոհիշյալ ծաղկող Կարապետն ընդօրինակում է «Բժշկարան», «Տոնացույց-Ավետարանացույց», Ներսես Շնորհալու «Հիսուս որդի», երկու «Մաշտոց», երեք «Շարակնոց»՝ կից ավելացնելով իր հիշատակարանները:

Հետաքրքրական է Եղնովիտ գյուղում 1499թ. նույն գրիչ Կարապետի գրած բոլորագիր «Ախթարական Բժշկարանը», որը ի-

²⁰ Ձեռ. հմթ 170, էջ 487:

²¹ Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, էջ 130:

²² Լ. Սահակյան, Եղնովիտ բնակավայրի պատմություն և տեղանվան ստուգաբանությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2012, հ. 2-3, էջ 305-315:

րականում ոչ թե գիտական բժշկարան է, այլ զանազան հմայական աղոթքների և քանաձևերի մի ժողովածու, այն հարուստ է հնագույն կախարդական-հմայական քանաձևերով²³: Ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը նկարագրում է հետևյալը.

«Գծագրեցաւ սուրբ Բժշկարանս ի թվին ՋԽԸ (1499), ի կշիռ կենդանակերպի, ձեռամբ անիմայ և մեղասամած գրչի, Կարապետ երիցու, ի յերկիրս Համաշինու, ի գեղս Եղնովիտ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Միովնի, և սուրբ Խաչիկ հաւրն հոգևորի, և սուրբ Վարդանացս, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրիս և գաւարիս մերոյ, ամէն:

Գծագրեցաւ սուրբ Բժշկարանս ի վայելումն և ի պահպանութիւն անձին իմոյ Կարապետիս, և զավակաց իմոց, Վարդանին, և Ստեփանոսին, և Յոհանիսին, և եղբարցն իմոց, և ամենայն ընդանեաց. և յտեմարանաց մերոց լիութիւն նոյնպէս յորժամ: Յիսկզբանէ արարածոց մինչ ի յայս աւերնութիւն, որ ելեալ ի բերանոյն աստուծոյ վասն սիրողաց իւրոյ հանգիցէ ի վերայ մեր և զաւակաց մերոց, և ըշտեմարանաց մերոց, և խաշանց, և անասնոց, և կաթին, և մայրեաց, և մեղուաց, և անդաստանաց, և արտորէից մերոց, և իբրև զաղբիւրս զարնանային հորդեցէ և առատացուցէ զամենայն գոյութիւնս մեր...»²⁴:

Հիշատակարանից հայտնի են դառնում Համշենում կիրառվող ևս մի քանի անձնանուններ՝ Վարդան, Ստեփանոս, Հովհաննիս, Կարապետ: Համշեն տեղանունը հիշվում է Համշին (ու) ձևով՝ սեռական հոլովի ազդեցությամբ: Աղբյուրից տեղեկանում ենք Համշենի անտառների ու անդաստանների, արտերի ու շտեմարանների, խաշանց և անասունների, կաթի ու մեղունների մա-

²³ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, հ. 1, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, ՀՄՍՌ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1965, էջ 613:

²⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս III, էջ 288: Տե՛ս Ձեռ. հ⁴ 4600, ՄՄ, էջ 107ա, 108ա:

սին, որոնց բերրիության և առատության համար գրիչը Աստծու օրհնությունն է խնդրում:

1500 թ. Կարապետ երեցը «Ոսկեփորիկ» ձեռագրի հիշատակարանում նշում է, որ այն գրված է «ձեռամբ մեղսաներկ եւ անարժան Կարապետի՝ ի յանապատս Խաչիկ հոգեւորի, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի և Ս. Վարդանանցս»²⁵:

«Թվին. ՋԽԹ. (1500), մուտն ի կարճին, փետրվարի ԻԸ (28), բարեկենդանին յետի ուրբաթին աստուածասաստ բարկութիւն տեղեաց ի վրայ գեղիս մերոյ Եղնովտա, գաւառիս Ս. Խաչիկ հաւրն մերոյ մերոյ, զի եկն Ճվկաձորն հուսի եւ աւար եհար զեկեղեցին Ս. Սիոն ժամատնովն, եւ զՌստագենց կալն՝ սարպնովն և մարագովն, եւ զհաց եւ զոզակ ամենայն ցիր եւ ցան արար, և զԴաւիթ որդին ի իւր մէջ կալին եսպան: Եւ զպատրիկ Թաւաքալին զսարպինն հացովն, և զտունն և զգոմն տավրովն, և զկինն, Դ (4) տղովն՝ ի վայր էառ և եսպան եւ մէկ անպիտայն տղայն ապրեցաւ ի մէջ հուսոյն, և Բ (2) ոտքն մսեցաւ ի ծնկանէն ի վայր և բացուաւ, և Ի (20) աւուր յետն մեռաւ: Եւ զհոռոմ Ստեփանոսն և զիւր կինն Դ (4) տղովն, և զտունն, և զտեղն, և զտավարն և զամենեսեան բնաջինջ արար, որ ի Ե (5) աւուր յետն զշունն ողջ գտան և այլքն ամենայն՝ մեռալ: Տեսէք զհրաշքն Աստուծոյ և դարձարոյք մեղաց ձերոց:

գ) Տէր աստուած բարեխաւսութեամբ սուրս հայրապետիս Եբրեմի ողորմեա ստացողիս գրոցս Կարապետ երիցու, և ծնաւդաց իմոց տէր Յովսէփին. և Ըոստագիսին, և Եղիսաբերթին, և ամենայն արեան մերձաւորաց, ամէն»²⁶:

Այս հիշատակարանը չափազանց հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Եղնովիտ գյուղի վերաբերյալ: 1500թ. փետրվարի 28-ին՝ ուրբաթ օրը, Եղնովիտում մեծ աղէտ է տեղի

²⁵ Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, հ. Բ, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1980, էջ 65:

²⁶ Ձեռ. հ^մ 170, ՎՄԳ, էջ 49բ, 57ա, 87բ: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս III, էջ 296-297: Տե՛ս նաև՝ Յ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 65-66:

ունենում. Ճվկաձորից ձնահյուսքերը վնասներ են հասցնում, որի հետևանքով ավերվում են Խաչիկ հոր մենաստանն իր ժամատնով, ավերվում է Ռստագների կալը՝ մարագն ու սարբենը (ամբար), կալի մեջ զոհվում է Ռստագների որդին՝ Դավիթը, ավերվում է պատրիկ Թավաքալու տնտեսությունը՝ սարբենը, գոմը, զոհվում են նրա կինն ու չորս երեխան, իսկ մի տղան դառնում է անդամալույծ երկու ոտքից և քսան օր հետո մահանում: Չոհվում է հոռոմ Ստեփանոսը, նրա կինն ու չորս տղան, ավերվում նրա ողջ տնտեսությունը:

Նույն Կարապետ երեցը Խաչիկ հոր անապատում 1504թ. Համշենի Քուշիվա գյուղի քահանա Գրիգորի պատվերով ընդօրինակել է մեկ «Տոնացույց-Ավետարանացույց», որի բազմաթիվ հիշատակարաններից մեկում թողել է հետևյալ տեղեկությունները. «Գծագրեցաւ Տաւնացոյցս եւ Աւ[ետարան]ացոյցս թփն. ՋԾԳ (1504) ձեռամբ անիմա եւ մեղսամած Կարապետ երիցու, ի խնդրոյ մաքրամիտ քահանային Գրիգորի Քուշովեցոյ»²⁷ ի վայելումն անձին իւրոյ եւ ամենայն արեան մերձաւորաց... Արդ գրեցաւ սա ի յերկրիս Համշինու, ի գիւղս Եղնովտա, ի յանապատս Սր. Խաչիկ հաւրն հոգեւորի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Միովնի եւ նշխարաց Սրբոց Վարդանանցն, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրին մերոյ»²⁸:

Նույն ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարանում Կարապետը գրում է.

«Փառք... Գծագրեցաւ սուրբ աղաթամատոյցս ձեռամբ անիմայ եւ մեղսամած գրչի Կարապետ երիցու ի լաւ եւ ընտիր արինակէ, ի թվին ՋԺԳ (1504), նոյեմբեր ԺԳ (14), եւ կենդանակերպն ձուկն է, ի վայելումն մաքրամիտ եւ հեզահոգի Գրիգոր քահանային Քուշիվեցոյ եւ ամենայն արեն մերձաւորաց իւրոց եւ յիշատակ ծնողաց իւրոց ամէն: Արդ գրեցաւ ի յերկիրս Համշենի, ի

²⁷ Քուշիվա գյուղը գտնվում է ներկայիս Չամլրհեմշինի տարածքում (այժմ՝ Յուլթըլը):

²⁸ Սույն ձեռագիրն ունի 238 թուղթ, մեծ. 9.X7.5, 118ա, 119ա, բոլորագիր, մագաղաթ (տե՛ս 3. Տաշեան, Տայք դրացիք և Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 67):

գիւղս Եղնովտի եւ յանապատս Խաչիկ հաւրն հոգեւորի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Միոնի եւ նշխարաց սրբոց Վարդանանցս, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրիս եւ գաւառոյս մերոյ ամէն: Ի սուլտանութեանն Հոռոմոց Պայազիտ բակին եւ իւր որդուն Սալիմշահ սուլթանին, որ տիրէր ի Տրապիզոն եւ Հայսն ի Կոստանդինուպոլիս, եւ ի Թավրեզ Սովիշահ Իսմայիլն. աւաղ բագում մեղաց մերոց եւ կորստեան քրիստոնէից թագաւորութեան, զոր Տէր Աստուած ամենակալն զգիւտ նոցին շուտով արասցէ եւ քաղցրութեամբ ի տառապեալքն հայեցցի, ամէն եւ եղիցցի»²⁹:

Գրիչը չափազանց հավաստի նկարագրում է այդ ժամանակվա քաղաքական իրավիճակը: Հիշատակարանում նշված Պայազիտ բակը (բեկ) օսմանյան սուլթան Բայազիդ II-ն (1447-1512) է, որի կառավարման տարիներին, ինչպես պատմում է Կարապետ երեցը, քրիստոնյաները, այդ թվում և հայերը, բազմաթիվ կորուստներ ու տառապանքներ են կրել: Հիշված Սալիմշահը Բայազիդ II-ի որդի Սելիմ I-ն (1512-1520) է, որը երիտասարդ տարիքում նշանակվել էր Տրապիզոնի կառավարիչ:

1505թ. Կարապետ երեցը ընդօրինակած և ծաղկած բոլորագիր «Շարակնոցի» հիշատակարանում գրում է. «Փառք... գրել զսա մեղսամած գրչի, որ Կարապետ երեց անուն կոչի... գրել զսա յերկիրս Համշէնի, ի գիւղս Եղնովտի մերձ յանապատս Խաչիկ հաւրն հոգեւորի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Միովնի եւ նշխարաց սրբոց Վարդանանցն, որ աստ կան հաւաքեալ... ի լաւ եւ ընտիր արինակէ Խլկցոյ, թվ. ԶԾԴ (1505). ի խոյն կենդանակերպի, ապրիլի ԻԹ, եւ Քրիստոսի փառք, եւն³⁰»՝ շեշտելով Վարդանանց նշխարների գոյությունը Խաչիկ հոր անապատում:

Համշէնի բեղմնավոր գրիչ Կարապետ երեցը 1527թ. ընդօրինակել է նաև մեկ «Մաշտոց», որի հիշատակարանում գրեթե վե-

²⁹ Տե՛ս Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք ևս Խոտորջուր, հ. Բ, էջ 68:

³⁰ Կոյն տեղում:

րոնշյալ տողերը կրկնվում են. «Փառք... զծագրեցաւ սուրբ Հայր Մաշտոցս ձեռամբ Կարապետ երիցուն ի լաւ եւ ընտիր արիւնակէ, ի յանապատս Սուրբ Խաչիկ հաւրս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի Սրբոց Վարդանանցն որ աստ կան հանգուցեալ ի պահպանութիւն գեղիս Եղովտա և երկրիս մերոյ Համշինոյ, ի թվին ՋՀԶ (1527) ... »³¹:

Թե երբ է հիմնվել Եղնովիտի Խաչիկ հոր անապատը, ստույգ տեղեկություններ չունենք, սակայն ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ հիշվող այն փաստը, որ Եղնովիտի մենաստանում են անթեղվել Վարդանանց նշխարները՝ «...և սուրբ Վարդանանցն, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրիս և գաւարիս մերոյ», «...Սրբոց Վարդանանցն, որ աստ կան հանգուցեալ ի պահպանութիւն գեղիս Եղովտա և երկրիս մերոյ Համշինոյ», կարող ենք եզրակացնել, որ դեռևս V դարից առնվազն մինչև XVIII դար և մինչև Համշենի հայության բռնի իսլամացումն ու դրանից հետո՝ ընդհուպ XX դարը, այս վայրը եղել է կարևոր և հանրահայտ ուխտատեղի: Մինաս վարդապետ Բժշկյանը վկայում է, որ «Խաչիկքար վանքը մեծ ուխտատեղի է Հայոց եւ այլազգեաց: Այս վանքին քով գտան մեծ զանգագ մի. ուր կայ մեծ գերեզման ... հայ և տաճիկ վրան ուխտ կերթան մինչև հիմա»³²: «Մինչև հիմա» ասելով՝ Բժշկյանը նկատի ունի XIX դ. սկիզբը: Իսկ նրա հիշատակած տաճիկներն իսլամացած/թուրքացած համշենցիներն էին: Այդ է հաստատում փոքրինչ վաղ գրված Ղ. Ինձիճյանի հետևյալ հիշատակությունը, որ թեև XVII-XVIII դդ. Համշենի «ամբողջ շրջակայ գիւղօրէիք դարձան ի տաճկության, սակս բռնութեան հարկապահանջութեան, բայց գտանին տակաւին ի նոսա և քրիստոնեաք, յորոց գիւղօրէս կանգուն կան տակաւին եկեղեցի իւրեանց ի վաղուց մնացեալ, չունին երէց ի հովուել, միայն քանի մի անգամ յամին

³¹ Ձեռ. հմբ 32, British Library, Or: 6212, էջ 32.

³² Մինաս Վարդապետ Բժշկեան, Մինաս Վարդապետ Բժշկեան, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 97:

զայ առ նոսա երեց Յեվողիւտ գեղջէ: Իսկ տաճիկք խօսին մինչև
ցայժմ հայերէն, ... պահէն պահս և զայլ ծէսս և օրէնս քրիստոն-
նէական հաւատոց, յաճախեն յեկեղեցիս ևն. . . »³³:

Չափազանց արժեքավոր է Մաշտոցի անվան Մատենադա-
րանում պահվող թիվ 7056 «Շարականցը»³⁴: Այն Կողոնիայի
շրջանում 1506թ. թվականին ընդօրինակել և հրաշագեղ գունա-
վոր մանրանկարներով զարդարել է Հայրապետ գրիչը: Ձեռա-
գրում հոգևոր երգերն ուղեկցվում են խազերով, իսկ հիշատա-
կարանում Հայրապետ կրոնավորը նշում է, որ ինքը Համամա-
շենի գավառից է՝ «*Ի Համամաշեն գավառոյ*»: Այս աղբյուրի գե-
ղագրությունը, մանրանկարներն ու խազերը վկայում են Համ-
շեն գավառի գրչության բարձր մակարդակի մասին:

1517թ. գրիչ Հովհաննես Մալազն ընդօրինակել է «Կիպրիա-
նոսի գիրքը և Ուրբաթագիր» ձեռագիրը, որի հիշատակարանում
պատմում է. «*Գրեցաւ սուրբ բժշկարանս ի թվին ՋԿԶ (1517),
խոյն կենդանակերպի, մայիսի ԺԲ (12) ի լաւ և ընտիր արինա-
կէ, ձեռամբ Յոհաննէս Մալզի անարժանի, ի յերկրիս Համշինի,
ի յանապատս Ս. Խաչիկ հաւրն հոգևորի, ընդ հովանեաւ Ս.
Աստուածածնին և Սրբոց Վարդանանցս, ի խնդրոյ Ստեփանո-
սի սարկաւազի Վերին Համշինցոյ ի վայելումն իւր եւ յիշատակ
իւր ծնողացն Դաւթի և Եղիսաբեթին ի պահպանութիւն անձանց
եւ զաւակաց իւրոց*»³⁵:

1523թ. Հովհաննես Մալազն ընդօրինակել է մի «Ավետարան»,
որի հիշատակարանում թողել է հետևյալ տեղեկությունները.
«*Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Համամաշինի, ի յանա-
պատս Սբ. Խաչիկ հաւրն հոգևորի, ընդ հովանեաւ Սբ. Աստո-
ւածածնին և Սբ. Վարդանանցս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի
պահպանութիւն երկիրս եւ զաւարիս մերոյ. ամէն. ի թուարե-*

³³ Ղ. Ինձիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ,
1806, էջ 396:

³⁴ Ձեռ. հմր 7056, ՄՄ:

³⁵ Ձեռ. հմր 431, ՎՄԳ:

ընդհանուր Հայոց ՋՀԲ (1523) . ամին. *ի կենդանակերպն Կոյսն, Յունիս Լ. եղև ւարտ ստորին, ի լաւ եւ ընտիր արինակէ ձեռամբ անարժան եւ մեղսաթաթախ Յոհաննէս արեղայի, հրամանաւն Աստուծոյ, ի վայելումն եւ յիշատակ: Արդ խնդրեմ ի ձեզնէ յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր անարժան Յոհաննէս Մաղազս եւ զմայրն իմ զԻսլիմն եւ զհաւր իմ զՏեր Աստուածատուրն, եւ ըզՄաւստանէս եւ զկողակիցն իւր Եղսաբեթն, եւ յետին՝ զՄարեմն»³⁶:*

Լեզվական առումով կարևոր են հիշատակարաններում գրանցված անձնանունները՝ Ստեփանոս, Յոհաննէս (Հովհաննէս), Իսլիմ, Տեր Աստուածատուր (Աստվածատուր), Մաւստանէս (Մոստանէս), Եղսաբեթ (Եղիսաբեթ), Մարեմ (Մարիամ): Աղբյուրում նշված Վերին Համշենն էլ համընկնում է ներկայիս Բաշ Համշենի տարածքին՝ իր Յուքարը քոյ (Վերին գյուղ), Օրթա քոյ (Միջին գյուղ) և Աշաղը քոյ (ներքին գյուղ) գյուղերով: Վերին Համշենի մեջ է մտնում նաև Քալէ-ի Բալա կոչվող կիսավեր բերդն իր շրջակա գյուղերով՝ Չիչեքլի, Քալէ, Վարոշ, որոնք Եղնովիտից ավելի բարձր դիրքում են: Այսօր այդ գյուղերը վերածվել են արոտավայրերի (Յայլա):

Հիշատակարանի առաջաբանում գրված տողերից պարզ է դառնում, որ 1523թ. արդեն Համշենում սկսվել էին օսմանյան իշխանությունների կրոնական հալածանքները՝ «*հաւատացելոց հաստատութիւն, թերահաւատից՝ հաւատք եւ ուղղափառութիւն, եւ ի վերայ եկելոց թշնամեաց աւտարաց, վանումն եւ հերքումն եւ քրիստոնէից ի Քրիստոսէ Աստուծոյ խաղաղութիւն եւ փրկութիւն ամէն»³⁷: Նշենք, որ 1520թ. Համշենը, որպէս նահիյե, գտնվում էր օսմանյան տիրապետության տակ, և այդ թվականին օսմանյան իշխանությունն այնտեղ անցկացրել էր*

³⁶ Ձեռ. հ^մ 114, ՎՄԳ:

³⁷ Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և խոտորջուր, հ. Բ, էջ 72: Տե՛ս նաև ձեռ. հ^մ 114, ՎՄԳ:

իր առաջին աշխարհագիրը (Tahrir)՝ հարկատու բնակչությանը հաշվառումի տակ վերցնելու նպատակով³⁸:

Համշենում գրված մեզ ծանոթ վերջին հիշատակարանը գրել է Կարապետ Ջուղայեցին՝ 1630 թ. ընդօրինակած «Մաղմուսարանի» ձեռագրում: Վերջինս հետապնդվելով Մովսես կաթողիկոսից՝ փախչում և հաստատվում է Համշեն գավառի Եղնովիտ գյուղի Խաչեքարի մենաստանում: Մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում Կարապետն իր համար օգտագործում է Գրիգոր անունը և նշում, որ եղել է Պոնտոսցի Տեր-Ավետիս եպիսկոպոսի աշակերտը³⁹: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ դեռևս 1630 թ. Խաչիկ հոր մենաստանը շարունակել է գործել որպես հայոց գրչության կենտրոն:

Այսպիսով, վերոնշյալ ձեռագրերն անհերքելիորեն հաստատում են, որ Համշենը ժամանակին եղել է հայկական իշխանական և հոգևոր ու մշակութային կարևոր կենտրոններից մեկը՝ ունենալով գրչության բարձր մակարդակ: Այս ձեռագրերը միաժամանակ կարևոր փաստեր են՝ հերքելու Համշենի պատմության ուղղությամբ թուրքական միտումնավոր կեղծարարությունը, որը ամեն գնով ձգտում է մերժել Համշեն գավառի հայկական անցյալը:

³⁸ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Devter-i hakank Dizisi:III, Ankara, 1997, s. 730-733.

³⁹ Ձեռ. հ^մ 52, ՎՄԳ:

АМШЕН В АРМЯНСКИХ РУКОПИСЯХ

Лусине Саакян
(резюме)

В рамках этой статьи собраны и подвергнуты историко-языковому исследованию колофоны рукописей, написанных в уезде Амшен в XV-XVII веках. Вообще информация об истории Амшена крайне мала, а колофоны дают возможность в какой-то мере восполнить этот пробел. Эти источники передают важные сведения об армянском княжестве Амшена, о политике Османской империи в этот период, о духовной и культурной жизни, о климатических условиях, о языковой ситуации. Колофоны также подтверждают, что уезд Амшен был одним из центров высокого уровня армянской письменности.

HAMSHEN IN ARMENIAN MANUSCRIPTS

Lusine Sahakyan
(summary)

The present article is aimed to put together and analyse from a historical-linguistic viewpoint colophons of manuscripts written in XV-XVII centuries in the Province of Hamshen. Historical information on Hamshen being rather scanty, the colophons turn out to be important sources to provide valuable information concerning the Armenian reign in Hamshen, its political, spiritual and cultural life, the linguistic situation, as well as the climatic conditions of the region. The colophons, on the other hand, confirm that the Province of Hamshen has been one of the important centres of the Armenian art of writing.